

OD EGALITARNEGA K BLAGINJSKEMU SINDROMU Blaginja kot dejavnik konsolidacije politične ureditve v Republiki Sloveniji**

Povzetek. Preživetveni model Republike Slovenije je utemeljen na štirih mehanizmih uravnavanja družbenih tveganj. Osnovni mehanizem predstavlja zaposlitev v uradni ekonomiji, ki jo dopolnjujejo dohodki na področju sive ekonomije, socialni transferji, ki jih zagotavlja država, ter transferji v okviru družinskih in sorodstvenih omrežij. V članku predstavljam podatke, ki pričajo o visoki ravni blaginje v RS, ki je bila dosežena v zadnjih desetih letih. Nadaljujem s predstavitvijo geneze »tradicionalnega slovenskega preživetvenega modela«. Postavljam tezo, da predstavlja vzdrževanje dostopa do vseh štirih preživetvenih virov, s tem pa vzdrževanje sorazmerno visoke ravni blaginje, temelj upravičenja privilegijev političnih in gospodarskih elit, ki so si jih prisvojile v procesu demokratizacije in privatizacije. Zato demokracija v RS ni moralni, pač pa je zgolj instrumentalni projekt, ki ga upravičuje predvsem blaginja večine prebivalstva, ne pa demokratična načela ali 'morala'.

Ključni pojmi: slovenski preživetveni model, egalitarni sindrom, blaginja, politične elite, ekonomske elite, demokracija

Uvod

Relativno visoka blaginjska raven, ki jo uživa prebivalstvo Republike Slovenije vse od druge polovice devetdesetih let, predstavlja enega od pomembnejših – ta mehanizem je morebiti celo ključen – mehanizmov, ki upravičujejo in stabilizirajo novo družbeno ureditev, to je demokracijo v politični ter kapitalizem v ekonomski sferi. Globalna gospodarska kriza visoko raven blaginje prebivalstva sicer ogroža, vendar ne bo privedla do tega, da bi ogrozila legitimnost novovzpostavljene politične in gospodarske ureditve, in sicer zaradi tega, ker prebivalstvo že vse od ukinitve fevdalne

* Dr. Urban Vehovar, docent, predavatelj na Pedagoški fakulteti v Kopru, Univerza na Primorskem in Pedagoški fakulteti, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

ureditve na ozemlju današnje RS preživetvena tveganja uspešno prerazporeja med več preživetvenih virov (o preživetvenih virih bom izčrpnješe razpravljal v nadaljevanju prispevka). Še več, zametki izgradnje slovenskega tradicionalnega preživetvenega modela segajo še v čas srednjega veka in imajo potemtakem dolgo tradicijo.

Na drugi strani pa v tem prostoru ne premoremo domala nikakršne demokratične tradicije ali izkustva. Zato je demokratična ureditev Republike Slovenije utrjena predvsem na formalno-pravni ravni, kot ustavno-pravna ureditev, nikakor pa ne na višji ravni, ki bi bila povezana z visoko ravno participacije v civilnodružbenih organizacijah ali družbenih gibanjih.¹ Demokracija v RS je daleč od »deliberativne demokracije«, obenem pa je za demokracijo v RS značilen tudi razkorak med političnimi elitami in volilnim telesom (Fink-Hafner, 1998).

Trdim, da demokratično ureditev v RS utrjujejo mehanizmi, ki se v dobršni meri naslanjajo na ukoreninjen preživetveni model. Demokracijo in odnos do demokracije v RS zato utrjuje in legitimira predvsem pridobljena raven blaginje, ki jo omogoča specifičen preživetveni model, s katerim se srečujemo v RS. Odnos prebivalstva RS do demokracije je zato v prvi vrsti instrumentalen. Bernik, Malnar in Toš na osnovi podatkov raziskave SJM ugotavljajo, da »v/ečina anketirancev demokracijo visoko vrednoti zato, ker jo vidi kot najboljši način zagotavljanja gospodarske in socialne blaginje« (Bernik et al., 1995: 586). Nekaj let pozneje Štebe potrди ugotovitev Bernika in soavtorjev. Štebe navaja, na osnovi podatkov raziskave SJM, da je »perspektiva trdnosti demokracije zagotovljena ob zagotavljeni prosperiteti in v kolikor so naraščajoče socialne razlike percipirane kot pravične« (Štebe, 2000: 881). Velja, da prebivalstvo novovzpostavljenih demokracij povezuje demokracijo predvsem s tistim, kar jim demokracija ponuja na materialni ravni, »povedano drugače, podpora demokratični ureditvi je mnogo bolj stvar 'racionalne izbire' kot pa 'moralne izbire'« (Bernik et al., 2005: 587).

Zato tudi ne preseneča, da je prebivalstvo naklonjeno »političnemu kapitalizmu«, to je, da izraža na prvi pogled protislovno »hkratno podporo tržnemu gospodarstvu in državnemu intervencionizmu« (ibidem). Moderne korenine tovrstnega pojmovanja so stare najmanj petdeset let in segajo v čase tvorbe socialistične ureditve, ko je bila vzpostavljena enostranska pogodba med nosilci politične in gospodarske oblasti ter podrejeno populacijo, ki je pristala na neomejeno vladavino političnih in gospodarskih elit, a pod pogojem, da politične in gospodarske elite prebivalstvu zagotovijo dostojno raven preživetja. V sedemdesetih letih je Josip Županov spoj med

¹ K temu je treba dodati, da je kakovost vladanja v RS, ki pa zajema tudi profesionalizem upravnega aparata ter raven zakonitosti, ko primerjamo RS s preostalimi 27 članicami EU, sorazmerno visoka (cf. Tomšič in Vehovar, 2009).

željo po neomejeni oblasti ter pričakovanji prebivalstva označil s sintagmo »egalitarni sindrom« (Županov, 1970).

V RS se dandanes ponovno srečujemo s specifično obliko egalitarnega sindroma, torej s tihim zavezništvom političnih in gospodarskih elit ter prebivalstva, le da je zavezništvo dandanes pogojeno s sorazmerno visoko ravno blaginje.² Težava s tovrstnim, plitkim dojetjem legitimnosti elit je, da, na eni strani spodbuja tvorbo oligarhične strukture vladanja s prevladujočo vlogo obeh elit, na drugi strani pa spodbuja tvorbo zasebniških omrežij, ki vodijo k nepotizmu, klientelizmu in korupciji.³ Na osnovi navedenega postavljam tezo, da prevzema današnja RS značilnosti 'ruskega' in 'italijanskega' modela vladanja in upravljanja z družbenimi zadevami. Ti procesi so zakriti za zaveso blaginje, ki jo globalna gospodarska kriza sicer načinja, vendar je ne bo načela do te mere, da bi spodkopala legitimnost politične in gospodarske elite. Obenem pa tovrstna oblika legitimacije elit priča tudi o plitkosti demokratičnega eksperimenta v RS.

Na tem mestu prehajam k obravnavi preživetvenega vzorca, ki prevladuje na ozemlju današnje RS. Zanj je značilno trajno črpanje iz več kot enega preživetvenega vira. To samo po sebi ni slabo, saj lahko tovrstni preživetveni vzorec v času krize pripomore k temu, da večina prebivalstva stisko prebroidi brez večjih težav (cf. Jaklič in Razgoršek, 2002), obenem pa bistveno olajša preživetveno breme, ki ga v času krize nosijo nezaposleni, njihova družinska omrežja ter lokalne skupnosti. S tem lahko razložimo relativno visoko raven socialnega miru v prvi polovici devetdesetih let, po izgubi tradicionalnih jugoslovanskih trgov. Isto vlogo igra »tradicionalni slovenski poslovni sistem«, kot ga imenuje Jaklič, tudi danes, v obdobju globalne gospodarske krize.

Za slovenski tradicionalni poslovni oziroma preživetveni model je značilno, da je izredno diverzificiran. Črpa iz štirih virov, prvič iz naslova uradne ekonomije, drugič iz naslova sive ekonomije, tretjič iz naslova socialne države z njenimi transferji in storitvami, in četrtič iz naslova vzajemne pomoči v okviru družine (Jaklič et al., 2009; Jaklič in Hribernik, 2009; Jaklič, 2009). Zaposlitve v okviru uradne ekonomije in od tod izhajajoči dohodki predstavljajo tisti vir, ki pogojuje posameznikovo preživetje, kot tudi preživetje njegovega najožjega sorodstva, poleg tega pa dodaten 'sivi' zaslužek omogoča obstoj (pre)nizkih mezd v okviru uradne ekonomije (ibidem). Sicer je delež sive ekonomije v RS sorazmerno visok in znatno višji, kot na primer na Danskem, kjer znaša okoli 4%. Schneider tako navaja, da znaša

² Zato se danes ne morem več strinjati s svojo ugotovitvijo, da je egalitarni sindrom v zatonu (cf. Vehovar, 1991), niti ne z domala identično ugotovitvijo Bernika in Malnarjeve (2002). Veliko prej velja, da je ta proces ambivalenten, da je percepcija ljudi odvisna od vsakokratnih razmer, v katerih so se znašli, in od možnosti družbene promocije (cf. Bernik in Malnar, 2008).

³ Več o tem v sklepnem delu tega besedila.

delež dohodka iz sive ekonomije v RS leta 2005 slabih 29 % (Schneider, 2006; 2007), kar je velika številka tudi glede na sorazmerno visoko kupno moč prebivalstva.⁴ Tretjič, prebivalstvo RS je deležno ugodnosti, ki se nanašajo na socialne, zdravstvene in pokojninske transferje, ki so, recimo temu tako, 'uradni'. Končno pa je prebivalstvo deležno tudi neuradnih, 'sivih' transferjev, v okviru najožje družinske skupnosti ter krvnega sorodstva. Sem lahko prištejemo tudi medsosedska pomoč.⁵

Tisti dejavnik, ki predstavlja nujni predpogoj črpanja iz vseh štirih virov, poleg zaposlitve, je trdna vpetost v družinska, sosedska ter lokalna omrežja in okolje. Kar samo po sebi pomeni, da se tovrsten poslovni in preživetveni sistem oziroma model nujno prevede v vzdrževanje tradicije oziroma socialnega, ekonomskega in političnega tradicionalizma ter konservativizma.

Brez dvoma se proces utrjevanja in zapiranja v okvire družinskih, sosedskih ter lokalnih omrežij že odvija. Lahko ga opazujemo tudi v kontekstu fragmentacije države na ravni lokalne samouprave z okoli 200 občinami.

Enega od najpomembnejših kazalcev utrjevanja in vzdrževanja zasebniške mentalitete pa predstavlja izrazito visoka raven nezaupanja v institucije demokracije, še zlasti kontestativne, na primer politične stranke, ter visoka raven povezujočega socialnega kapitala⁶ oziroma tistega, kar je Putnam imenoval »bonding social capital« (Putnam, 1995). Povezujoč socialni kapital je značilen za tradicionalne družbe, kar pomeni, da ljudje v tradicionalnih družbah v veliko večji meri zaupajo krvnim sorodnikom, kot institucionalnemu okolju države. Na splošno velja, da se zaupanje v sorodstvena omrežja izraža v nizkih deležih prebivalstva, ki izražajo zaupanje v soljudi. Na drugi strani pa je za visokorazvite družbe značilna visoka raven presegajočega socialnega kapitala oziroma zvrsti socialnega kapitala, ki ga je Putnam poimenoval »bridging social capital«. V visokorazvitih družbah hodita zaupanje v soljudi in zaupanje v institucionalno okolje države z roko v roki. Collier na primer razpravlja o simultanosti »civic social capitala« in »government social capitala« (Collier, 1998).

Velja, da je nizka raven zaupanja v institucionalno okolje države ter soljudi značilna za vse nove demokracije (cf. Kaase in Newton, 1999). Tudi slednje velja za Slovenijo, navkljub temu, da jo lahko prištevamo med relativno visokorazvite družbe. V Inglehartovi *Svetovni raziskavi vrednot* iz

⁴ V okviru sive ekonomije imamo opraviti z mikropodjetji, ki delujejo na lokalni ravni. Ne nazadnje vsakokrat, ko plačate obrtnika, na da bi pri tem prejeli račun, državi odtegnete davek. Ta praksa je v RS splošno razširjena.

⁵ Tukaj gre za medsebojno pomoč pri izgradnji hiš, pri pobiranju pridelkov, pomoč pri 'kolinah' in popravilu hiš ter strojev ... Na civilnodružbeni ravni premore RS precejšnje število združenj, toda med njimi je zelo veliko 'prostovoljnih gasilskih društev', ki od prebivalstva pobirajo 'prostovoljne' prispevke, ki so neobdavčeni. Tole navajam kot zanimivost, kot indic stanja civilne družbe v RS.

⁶ Količino socialnega kapitala merimo z deležem populacije, ki zaupa posplošenemu sočloveku; gre za delež ljudi, ki pozitivno odgovarjajo na trditev, da večini ljudi lahko zaupamo.

prve polovice devetdesetih let, vanjo je bilo vključenih 43 družb, je Slovenija pri merjenju posplošenega zaupanja zasedla predpredzadnje mesto, pred Brazilijo in Turčijo (cf. Inglehart, 1997). Da zaupajo soljudem, je izjavilo le 16% Slovenk in Slovencev. Pozneje se je delež zaupljivega prebivalstva povečal. Vendar rezultati *Evropske raziskave kakovosti življenja* iz leta 2003 in 2007 kažejo, da je povprečna ocena Slovenk in Slovencev, ki na lestvici od 1 do 10 ocenjujejo stopnjo zaupanja v soljudi, v štirih letih padla s 5,4 na 5,2 (*Quality of Life in Europe*, 2005; *Second European Quality of Life Survey*, 2009). Ti podatki so presenetljivi, saj bi pričakovali, da bodo Slovenke in Slovenci prav v obdobju izjemne gospodarske rasti in rasti blaginje izrazili višjo stopnjo zaupanja v soljudi. Blaginja na Slovenskem se potemtakem ne odpira v svet, temveč zapira v krvna omrežja.

Na dihotomnost zaupanja v soljudi na Slovenskem, na obstoj tako tradicionalističnih kot modernejših usmeritev, kažejo tudi raziskave Hajdeje Iglíč (2004a; 2004b) ter analize socialnih omrežij. Socialna omrežja na Slovenskem so družinocentrična in jih sestavlja le majhno število oseb, zato so podporno preobremenjena (cf. Hlebec in Kogovšek, 2003; *Socialni razgledi 2006*, 2006; *Socialni razgledi 2008*, 2009).⁷ Pomenljiv je sklep Maše Filipović, da »prostori skupnostnega zbiranja in sestankovanja tiho izginevajo, medtem pa družina in sorodstvena omrežja pridobivajo vse večjo vlogo« (Filipović et al., 2005: 227). Kar zadeva preživetveni model, ki ga opisujem zgoraj, potemtakem vse večji delež preživetvenih bremen prevzema najožje krvno sorodstvo, kar krepi zasebniške strukture, obenem pa posameznike prisiljuje, da ostajajo tem strukturam lojalni, v kolikor želijo ohraniti visoko raven preživetvene varnosti ter osebne blaginje.

Poudarjam, da je pravkar navedeno kazalec, ki priča o utrjevanju značilnega načina vladanja in vzpostavljanja ter reproduciranja političnih, gospodarskih in intelektualnih elit, za katerega sta značilni tako oligarhičnost kot tudi zasebnštvo. Ta vzorec pa ima svojo genezo, ki jo lahko razumemo zgolj v kontekstu »zgodovine dolgega trajanja« (Braudel). Priča pa tudi o omejenem demokratičnem potencialu slovenske družbe.

Nadaljujem s predstavitvijo gospodarskih razmer v RS, ki so, na prvi pogled, izjemno dobre ali pa so takšne bile vse do konca leta 2008. Menim namreč, da predstavlja izjemna raven blaginje tisti temelj, na katerem je zasnovana legitimnost političnih in gospodarskih elit, ne glede na prepad med elitami in volilnim telesom, oziroma kakovost demokratičnega eksperimenta v RS.

⁷ Zanimivo je, da se, kot ugotavljata Hlebec in Kogovšek, lokalna omrežja postopoma razkrajajo. Potemtakem se vse bolj utrjuje krvno sorodstvo na eni strani, na drugi strani pa postajajo vse močnejše – v smislu odtujenosti od volilnega telesa – politične elite (cf. Fink-Hafner, 1998).

Blaginja v RS kot dejavnik legitimacije demokratične ureditve, osnovni podatki

Podatki Svetovne banke kažejo, da bruto domači dohodek na prebivalca, izražen v primerjalni kupni moči (GNI PPP), v RS vztrajno narašča. Leta 2000 je znašal 17.390 US\$ (*World Development Report 2002 /WDR 2002/, 2002*), leta 2004 20.730 US\$ (*World Development Report 2006, 2006*) in leta 2007, glede na zadnje poročilo Svetovne banke, 26.640 US\$ (*World Development Report 2009, 2009*).⁸ Te številke so pomenljive in kažejo na izrazit porast kupne moči prebivalstva.

Navedbe Urada RS za makroekonomske analize in razvoj so nekoliko skromnejše, saj kažejo, da znaša bruto domači proizvod na prebivalca, izražen v kupni moči, glede na povprečje 25 članic EU, v letu 2008 92%. Leta 1995 je znašal 74%, leta 2000 80%, leta 2005 87%, leta 2006 88% in leta 2007 89%. Tudi tukaj se srečujemo z neprekinjeno rastjo (*Poročilo o razvoju 2009 /PR 09/, 2009*).

Kar zadeva realno gospodarsko rast, je ta v obdobju od leta 1993 do leta 2001 znašala v povprečju 4,3% in je bila tudi najbolj stabilna v primerjavi s tedanjimi kandidatki za članstvo v EU (Šušteršič, 2004). Poleg tega je bila rast dosežena, kot ugotavlja Šušteršič, »brez večjih makroekonomskih neravnotežij« (ibidem: 400). Ta trend se je nadaljeval tudi v poznejšem obdobju; tako je leta 2005 realna gospodarska rast znašala 4,3%, leta 2006 5,9%, leta 2007 6,8% in leta 2008 3,5% (PR 09, 2009).

Nominalne bruto plače na zaposlenega so se v obdobju od leta 1996 do leta 2008 neprekinjeno povečevale, prav tako produktivnost dela (ibidem). Od leta 2001 do leta 2007 je višina bruto plače na zaposlenega narasla v povprečju za 2,2% na leto (*Socialni razgledi 2008 /SR 08/, 2009*).

Vse od leta 1997 upada stopnja tveganja revščine. Leta 1997 je pod pragom tveganja revščine živelo 14% prebivalstva RS (Črnak-Meglič, 2005), leta 2000 13%, leta 2005 12,1%, leta 2006 11,7% in leta 2007 11,5% (PR 09, 2009). Stopnja tveganja revščine v RS je ena od najnižjih med državami članicami EU. Vse od konca devetdesetih let prejšnjega stoletja upada tudi Ginijev količnik, ki meri neenakost porazdelitve dohodka. Leta 2000 je znašal 24,7%, leta 2005 24,1%, leta 2006 23,8% in leta 2007 23,3% (PR 09, 2009). Ugodna je tudi porazdelitev oseb v dohodkovne razrede. Leta 1998 se je v nižji dohodkovni razred uvrstilo 14% oseb, leta 2006 pa le še 11,8% oseb; v spodnji srednji razred se je leta 1998 uvrstilo 54,1% oseb, leta 2006 pa 53,1% oseb;

⁸ GNI (bruto nacionalni dohodek) predstavlja seštevek bruto domačega proizvoda ter neto prejemkov primarnega dohodka iz tujih virov. GNI na prebivalca je izračunan glede na število prebivalcev sredi danega leta. PPP oziroma primerjalna kupna moč izraža kupno moč mednarodnega dolarja v primerjavi s kupno močjo dolarja v ZDA (glede metodologije izračuna posameznih kazalcev cf. WDR 2002, 2002: 244).

v zgornji srednji razred se je leta 1998 uvrstilo 26,9% oseb, leta 2006 pa že 30,4% oseb; v višji dohodkovni razred se je leta 1998 uvrstilo 5,1% oseb, leta 2006 pa 4,7% oseb (SR 08, 2009). Izračuni UMAR-ja potemtakem kažejo, da postaja RS vse bolj družba srednjega dohodninskega razreda.

V zadnjih desetih letih upada tudi stopnja registrirane brezposelnosti. Leta 2000 je znašala 11,8%, leta 2005 10,2%, leta 2006 9,4% in leta 2007 7,7%. Stopnja registrirane brezposelnosti v RS je ena od najnižjih med državami članicami EU (cf. Trbanc, 2005; 2007).

Med pozitivnimi trendi velja omeniti tudi izrazito odprtost izobraževalnega sistema. Kar zadeva univerzitetni študij, se RS približuje najegalitarnejšim evropskim družbam, saj dosega Slovenija v primerjavi s članicami OECD enega od najmanjših Ginijevih koeficientov neenakosti (Flere in Lavrič, 2005; cf. Kramberger, 1999).⁹ V kolikor velja, da predstavlja izobraževanje enega od ključnih dejavnikov vertikalne mobilnosti, potem je slovenska družba tudi tukaj izrazito odprta.

Kar zadeva subjektivne zaznave življenjskih pogojev, narašča delež prebivalstva, ki navaja, da je srečno. Leta 1997 je na lestvici od 0 do 10 48,3% anketirancev¹⁰ obkrožilo vrednosti od 7 do 10, leta 2000 57,2%, leta 2005 66% in leta 2007 67,1% (SR 08, 2009).¹¹ Kar zadeva oceno materialnih razmer, »v katerih živite vi in vaša družina«, je na lestvici od 1 do 10 v letu 1997 vrednost od 7 do 10 obkrožilo 29,3% anketirancev oziroma se je tako opredeljevalo 29,3% prebivalstva, leta 2000 43,8%, leta 2005 50,3%, leta 2006 51,9% in leta 2007 41,3% (od leta 2005 gre za ocene na lestvici od 0 do 10) (ibidem).¹²

Na drugi strani pa upada delež prebivalstva, ki ocenjuje, da je stopnja demokratičnosti odločanja v RS visoka. Leta 1997 je 40,3% prebivalstva ocenilo, da je demokratičnost odločanja v RS »danes dosti boljša« in »dosti boljša«, leta 2001 je bilo takšnih 27,2% in leta 2007 le še 22,3%, medtem ko je leta 2007 26,2% prebivalstva ocenilo, da je demokratičnost odločanja »danes

⁹ V skladu z analizo Krambergerja se izobrazbena neenakost med dosežki staršev in otrok na Slovenskem zmanjšuje že vse od časa pred 2. svetovno vojno. Vendar sega analiza Krambergerja le do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja.

¹⁰ Glede na to, da gre za reprezentativnem vzorec, bom v nadaljevanju govoril o »prebivalstvu«.

¹¹ Vrednosti 0 ali 1 sta izrazito negativni, lestvica narašča do vrednosti 10, ki je izrazito pozitivna. K temu pa moramo dodati, da se v evropskem kontekstu »Slovenija pri ocenah subjektivne sreče in zadovoljstva nahaja v spodnji tretjini držav skupaj z drugimi tranzicijskimi in južnosredozemskimi državami« (SR 08, 2009: 63).

¹² Padec zadovoljstva v letu 2007 je zanimiv, nasprotuje trendu in »objektivnim« podatkom, vendar ga ne morem razložiti. Se pa padec zadovoljstva v največji meri izraža med tistim prebivalstvom, ki je izrazito nezadovoljno z materialnimi razmerami; leta 2006 je 14,9% anketirancev obkrožilo odgovore z vrednostjo od 0 do 4, leta 2007 pa že 22,6. Delež odgovorov na sredini lestvice (vrednosti 5 in 6) je narasel le malo, z 32,9 na 34,7%. Vprašanje je, ali je upravičena domneva, da narašča delež prebivalstva, ki se je znašel tik nad mejo revščine, ki je predvsem statističen konstrukt, ki ne izraža dejanske kakovosti življenja in življenjskih možnosti prebivalstva?

dosti slabša« ali »danes slabša«. Podobno velja za spoštovanje človekovih pravic (subjektivne ocene zadovoljstva z dogajanjem v širšem družbenem okolju povzemam v tabeli 1).

Tabela 1: SUBJEKTIVNE OCENE IN ZADOVOLJSTVO Z DOGAJANJEM V DRUŽBENEM PROSTORU RS V LETU 2007

	seštevek odgovorov »danes dosti boljše« in »danes boljše«	seštevek odgovorov »danes dosti slabše« in »danes slabše«
možnost izobraževanja	47,4	13,1
demokratičnost odločanja	22,3	26,2
spoštovanje človekovih pravic	23,2	28,9
kako živijo ljudje	19,1	46,4
zakonitost	11,1	30,4
vpliv stroke na vladne odločitve	10,5	34,5
imeti in preživljati otroke	12,8	50,9
možnost dobiti zaposlitev	6,4	64,9
možnost dobiti stanovanje	10,2	71,4

Vir: Socialni razgledi 2008, 2009: 67 (podatki so povzeti po raziskavi Slovensko javno mnenje, ki jo izvaja Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri Fakulteti za družbene vede)

Sicer se seštevki odgovorov na vprašanja »kako živijo ljudje«, »imeti in preživljati otroke«, »možnost dobiti zaposlitev« ter »možnost dobiti stanovanje« sčasoma povečujejo. Obenem pa je treba opozoriti na očitna razhajanja med zgoraj navedenimi podatki, ki zadevajo visoko kupno moč prebivalstva, nizko stopnjo revščine in nezaposlenosti ter subjektivnimi ocenami in izrazi zadovoljstva z dogajanjem v družbenem prostoru. To je svojevrsten paradoks (nanj opozarjajo že avtorji *Socialnih razgledov* 2006). Razhajajo se tudi subjektivne ocene občutkov sreče in materialnih razmer ter subjektivne ocene tega, kako živijo ljudje, možnosti preživljanja otrok, možnosti dobiti zaposlitev in možnosti dobiti stanovanje. Res je, da razmere, vsaj kar zadeva socialno, zdravstveno ter pokojninsko varstvo oziroma varnost niso tako ugodne, kot so bile v času po 2. svetovni vojni, pa vse do druge polovice osemdesetih let prejšnjega stoletja.¹³

¹³ RS je edina od postsocialističnih držav, ki ni demontirala mehanizmov države blaginje, zanjo ni značilen tako imenovani »blaginjski razkorak« (Crnak-Meglič, 2005). Poleg tega pa družbenih tveganj (cf. Beck, 2001) ali njihovih subjektivnih percepcij ne smemo zamenjevati s statističnimi izračuni stopnje tveganja revščine.

Na prvi pogled so vse statistike, ki zadevajo gospodarski razvoj RS v času od leta 1995 dalje – po razhodu oziroma izgubi trgov SFRJ in spremljajočih spremembah – izrazito ugodne ali celo izjemno ugodne. Tovrstne ocene so izjemne tudi v širšem časovnem okviru, v kolikor upoštevamo zgodovinsko izkustvo slovenskega kmetstva ter delavstva.

Oris geneze slovenskega preživetvenega modela

Na tem mestu prehajam k orisu geneze tradicionalnega slovenskega preživetvenega modela, ki pogojuje legitimnost političnih in gospodarskih elit RS.

Preživetveno zgodovino kmetstva in delavstva je izoblikovalo sedem pomembnejših dejavnikov. Prvi je zemljiška odveza, ki je kmete uvedla v zadolževanje, drugi izrazita fragmentacija zemljiške posesti, ki ni dala toliko pridelka, da bi omogočila preživetje, tretji neizbežno zadolževanje kmetškega prebivalstva, ki mu ni bilo konca, možnosti za rešitev iz finančne pasti pa so bile le pičle, četrti dejavnik je finančni položaj kmetov, ki je bil pogojen z umestitvijo v nerazvito gospodarstvo evropske razvojne polperiferije, peti agrarna hiperpopulacija, ki je dopuščala zgolj životarjenje ali emigracijo, šesti nizka raven industrializacije, ki ni omogočala zaposlovanja v okvirih vsakokratnega nacionalnega gospodarstva in sedmi skorajda nepretrgana veriga gospodarskih zlomov.¹⁴ V bistvu je celotna zgodovina slovenskega kmetstva od zemljiške odveze pa do 2. svetovne vojne zgodovina življenja na robu preživetja (cf. Vilfan, 1961; Grafenauer, 1970; Šorn, 1984).

Grafenauer ugotavlja, da je živelo kmetstvo »na naših tleh /.../ prav na robu gospodarskih možnosti« (ibidem: 639, podčrtal Grafenauer). Še več, agrarno krizo slovenskega naroda po letu 1870 enači z njegovo eksistenčno krizo (ibidem: 637). Izpostaviti velja naslednjo Grafenauerjevo ugotovitev:

»Dejstvo, da je privedel gospodarski razvoj po graditvi železnic in vključevanju slovenskega ozemlja v evropski ali svetovni trg poljedelstvo na Slovenskem dvakrat zaporedoma do gospodarskega zloma – ne glede na to, da je prvič sodelovala začetna obremenitev odkupnine za zemljiško odvezo, drugič pa svetovna gospodarska kriza – dokazuje, da gre za izraz deficitarne strukture kmečkega gospodarstva. Polavtarkična usmerjenost kmetijstva na majhnih in razdrobljenih površinah se more vzdrževati le v izjemnih pogojih – bodisi ustvarjenimi z visokimi carinskimi pregrajami bodisi s pomočjo subvencije (prim. Švico). Sicer pa zahteva rentabilnost poljedelskega obrata tržno usmerjenost, to je vsaj pretežno

¹⁴ Sicer je znašal delež kmečkega prebivalstva na Slovenskem konec 18. stoletja okrog 90%, v letu 1880 pa 81,1% (Grafenauer, 1970).

monokulturno obdelovanje na manjših in strojno obdelovanje na večjih površinah z zmanjšanjem potrebne delovne sile« (ibidem: 645).

Tovrstne težave segajo že v srednji vek. Že takrat je bilo nujno zanašanje na druge panoge: »/d/opolnilo gospodarstva za prehrano kmečke družine so morale dajati poleg živinoreje potemtakem pri nas v veliki meri druge gospodarske veje in oblike (sadje, čebelarstvo, pa tudi vrt in morda kmečki in divji lov ali ribolov)« (ibidem: 626). Grafenauer sklepa, da je »upravičena sodba, da približno tretjina vaškega zaslužka prihaja v 18. stoletju od neagrarne aktivnosti (ibidem). Glavno breme podložnika v tistem času so bili deželni davki, ki so naraščali vse do konca 17. stoletja. Zanimiv je Grafenauerjev sklep oziroma sodba, »da sta poznali graščinska in državna omejitve pri obremenitvi podložnika le eno mejo: skrajno možnost njegove poprečne gospodarske eksistence« (ibidem: 629).

Razmere niso bile nič boljše niti v času Ilirskih provinc, navkljub agrarni tehnični revoluciji in spremembi pridelka, uvedbi krompirja, ki je povečala donosnost kmetijstva. Poljedelska proizvodnja v Ilirskih provincah je zadoštovala »za domačo prehrano le za šest mesecev« (ibidem: 630). Ponovno velja, da vaško prebivalstvo »povsod dopolnjuje svoje potrebe s pomočjo neagrarne gospodarske dejavnosti« (ibidem).

Na podlagi zgoraj navedenega lahko sklepamo, da ima preživetvena stiska na tem prostoru dolgo zgodovino, ki sega vse do srednjega veka. Rešitev iz preživetvene stiske je predstavljalo preživetveno nujno in neizbežno črpanje iz več preživetvenih virov. Potemtakem preživetveni vzorec, s kakršnim se srečujemo na Slovenskem, ni star zgolj 130 let, temveč najmanj 250 let. Spremlja ga tvorba specifične družbene strukture in mehanizmov legitimacije gospodarskih in političnih elit v času po 2. svetovni vojni.¹⁵

Nadgradnja in utrjevanje preživetvenega modela v času od 2. svetovne vojne do danes

V času po 2. svetovni vojni je vodena industrializacija s spremljajočo izgradnjo instrumentov države blaginje privedla do tega, da sta kmet in delavec prvič v zgodovini uživala relativno visoko stopnjo blaginje in socialne, zdravstvene ter pokojninske varnosti.¹⁶ Seveda, doseganje relativno visoke stopnje blaginje je bilo mogoče le, v kolikor sta kmet in delavec svoja preživetvena sredstva črpala iz več preživetvenih virov.

¹⁵ Natančnejši opis gospodarskih razmer v tem prostoru v času do 2. svetovne vojne podaja tudi Novak (1991).

¹⁶ Vodeno industrializacijo so spremljale endemične težave socialističnega gospodarstva, ki so vodile do ponavljajočih se reform (cf. Bavčar et al., 1984), vendar te težave relativno visoke blaginjske ravni prebivalstva niso ogrozile.

Josip Županov je leta 1970 postavil hipotezo, da je modernizacija jugoslovanske družbe blokirana, ker naj bi v jugoslovanski družbi prevladovale egalitarne vrednote, ki imajo negativen vpliv na produktivnost jugoslovanske družbe. Po Županovu naj bi egalitarizem predstavljal »konceptijo o egalitarni alokaciji 'družbenih nagrad,' ne glede na vse druge okoliščine, vključujoč sposobnosti in distribucijo položajev v ekonomski, družbeni in politični strukturi« (Županov, 1970: 16). Egalitarizem bi naj bil »centralna os nekega širšega kompleksa, ki predstavlja 'cluster' kognitivnih perspektiv, etičnih načel, družbenih norm in kolektivnih stališč« (ibidem: 21). Ta skupek poimenuje Županov 'egalitarni sindrom.' Na ravni kolektivne perspektive naj bi šlo za perspektivo 'omejenih dobrin,' ki se izteka v zero sum game. Etična načela naj bi bila načela redistribucije (tisti, ki imajo, naj dajo tistim, ki nimajo, kar naj bi bila po Županovu moralna obveza predindustrijskih družb). Na normativni ravni naj bi imeli opraviti z normo egalitarne delitve (ne samo, da posameznik ne sme prejeti prevelikega zaslužka, tudi žeteli ga ne sme, saj v nasprotnem primeru pride do sankcij). Kolektivna stališča, kot zadnjo sestavino egalitarnega sindroma, pa sestavljajo 'obsedenost z zasebnikom,' antiprofesionalizem, intelektualna uravnalovka ter antiintelektualizem.

694

Županovljevo konceptijo egalitarnega sindroma sta izčrpnjeje kritizirala Makarovič in Bernik. Makarovič sklepa, da je sindrom sestavljen iz dveh ideoloških kompleksov, iz egalitarnega in avtoritarnega (Makarovič, 1982). Medtem ko prvi označuje izenačevanje na ravni prerazporejanja družbenih dobrin, se drugi kompleks nanaša na blokado interesne diferenciacije družbe. Podobno tudi Bernik sklepa, da gre za to, da elita sprejme vrednote egalitarizma, ki so ji sicer tuje, v zameno zanje pa dobi v roke možnost neomejenega upravljanja z družbenimi zadevami. Tako se egalitarni kompleks egalitarnega sindroma združi z avtoritarnim kompleksom (Bernik, 1990).

Zmotno pa je tudi prepričanje, da so tudi vrednote manualnega delavstva zgolj egalitarne. Predpostavimo lahko, v kolikor sploh sprejmemo tezo o prevladi tradicionalizma, da je elita sprejela zgolj tisti del vrednot prebivalstva, ki je omogočal nemoteno reprodukcijo njene moči. Industrijski proletariat lahko v skladu s to logiko razumemo kot žrtev elite in ne več kot zavihalec industrijskega razvoja, kot lahko sklepamo na podlagi Županovljevih izvajanj. Bernik sklepa, da se za »radikalnim egalitarizmom (ki bo prej ali slej spodbudil kampanjo proti 'družbenim razlikam') /.../ dejansko skriva težnja za interesno in idejno 'uravnalovko.' Ta težnja pa se v celoti ujema s krepitevijo avtoritarnosti« (Bernik, 1984: 2601). Zato je docela upravičen Bernikov sklep, da je povezava med egalitarizmom in avtoritarizmom rezultat delovanja politične elite (Bernik, 1990). V bistvu gre za to, da elita z zagotavljanjem osnovnih preživetvenih možnosti prebivalstva utemeljuje in upravičuje svojo oblast.

Egalitarni sindrom predstavlja zgolj metodo ohranjanja legitimnosti oblastnih elit, ki se v bistveni meri navezuje na preživetvene vzorce prebivalstva. V kolikor se omejimo na področje Slovenije, je bilo za prebivalstvo značilno, da je poskušalo preživeti z naslanjanjem na kmetijsko proizvodnjo v okviru majhnih zemljiških posestev, ki so nastala po ukinitvi fevdalne ureditve, z opiranjem na sivo ekonomijo ter sorodstvena omrežja, v 20. stoletju pa tudi z delom v okviru uradne ekonomije ter s pomočjo dohodkov, ki jih je zagotavljala specifična oblika države blaginje, ki je bila vzpostavljena v okviru socialistične politične ureditve (cf. Jaklič in Razgoršek, 2002).

Utemeljevanje in upravičevanje privilegijev oblastnih elit z zagotavljanjem preživetvenih možnosti prebivalstva se ohranja tudi po prehodu v novo politično in gospodarsko ureditev. V tem primeru lahko govorimo o 'blaginjskem sindromu'. Namreč, v kolikor lahko politične in gospodarske elite v Sloveniji zagotovijo, da bo populacija vzdrževala pričakovano raven kakovosti življenja oziroma pričakovano raven blaginje, prebivalstvo ne bo nasprotovalo procesom privatizacije poprejšnjega družbenega premoženja ter privilegijem političnih in gospodarskih elit.

Globalna gospodarska kriza sicer deluje kot dejavnik, ki naslavlja na politične in gospodarske elite vprašanje o upravičenosti njihovih privilegijev, kajti elite ne zmorejo – ali ne bodo zmogle – vzdrževati visoke ravni blaginje v nedogled. Vendar vsaj za zdaj ne kaže, da bo kriza trajala tako dolgo, da bo privedla do bistvenih sprememb tradicionalnega preživetvenega vzorca.

Sklep in razprava

Model politične in gospodarske ureditve ter spremljajoči kulturni vzorci, ki prevladujejo v RS, pridobivajo specifično obliko, ki združuje značilnosti 'ruske' in 'italijanske' družbene ureditve. Z 'rusko' ureditvijo označujem oligarhično strukturo družbe, v kateri gospodarski in politični akterji prevzemajo nesorazmerno veliko vlogo. V okvirih tovrstnega modela si gospodarske in politične elite v tesni medsebojni navezavi podrejajo in nadzirajo posamezne nadzorne mehanizme, na primer policijo, državno tožilstvo in medije, ki so sicer v rokah države, ki vsaj hipotetično nastopa v dobro celotne družbene skupnosti. Izjemno dobro so seznanjene tudi s pravnimi vsebinami ter procedurami, ki jih izkoriščajo v svoj prid.

Oligarhično družbeno strukturo neizbežno spremlja tvorba in krepitev solidarnostnih omrežij, ki prebivalstvu omogočajo, da ohranijo dostop do preživetvenih virov, navkljub moči in privilegijem oligarhičnih elit.

Z 'italijansko' družbeno ureditvijo označujem tovrstno zasebniško strukturo. Zanj so značilne močne medosebne povezave na ravni sorodstvenih omrežij, klanov ter interesnih organizacij, ki iz sfere zasebnega prodirajo v sfero javnega življenja in javno življenje ter interese skupnosti

podrejajo interesom sorodstvenih omrežij, klanov ter interesnih organizacij. Oligarhična in zasebniška struktura sta pogosto medsebojno povezani, se prepletata in segata vse od političnih strank, vodenja in nadzora javnih in zasebnih podjetij pa do kadrovanja, na primer, na ravni univerz. Njuna medsebojna povezanost ni nujna, vendar daje članom oligarhičnih omrežij, ki so povezani tudi na ravni krvnih sorodstev, izjemno moč in privilegije.

Prepričan sem, da korenine 'slovenskega' preživetvenega modela ne koreninijo v času »trojnega prehoda« (Offe), temveč segajo 250 let v preteklost. So znamenje prilagajanja na specifične družbene, gospodarske in politične razmere. Bistvena inovacija preživetvenega modela se sicer izvrši v času po 2. svetovni vojni, ko je bil nadgrajen in utrjen v procesu tvorbe specifičnega zavezništva med političnimi in gospodarskimi elitami ter podrejeno populacijo¹⁷ s spremljajočo izgradnjo mehanizmov države blaginje. Vendar premene političnega in gospodarskega režima ne pomenijo ali spremenijo skorajda ničesar. V času od leta 1991 do danes se slovenski tradicionalni preživetveni model zgolj utrjuje. Kot spodbujevalec celotnega podviga, ki na eni strani vzpostavlja privilegije politične in gospodarske elite, na drugi strani pa krepi zasebniške strukture prebivalstva, ki ni neposredno povezano z obema prevladujočima elitama, deluje, ali je delovala, rastoča blaginja.

V tem trenutku ni mogoče reči, kot lahko sklepamo na podlagi zgoraj navedene evidence, da se bo demokratični projekt v RS razvijal v smeri, ki bi bila kakor koli 'moralna'. Odnos prebivalstva RS do demokracije je, in takšen bo najverjetneje tudi ostal, 'racionalen' oziroma instrumentalen.

Povsem na koncu naj dodam še opombo o demokraciji. Demokracija ni niti nujna niti neizbežna in je tudi zgodovinsko zgolj kratkoživa tvorba. Slavospevi demokraciji, ki jih je v začetku in sredini devetdesetih let financial *Freedom House*, v katerih so preštevali novodemokratizirane dežele ter opevali zmago in nezaustavljiv globalen pohod demokracije, so zgolj ideološka utvara. Upanje, da se bo demokracija razvila v pristno, 'deliberativno' obliko, ima le nekaj držav, ki pa niso novodemokratizirane. Demokracija pač ni samoumevna. Tisto, kar smo izkusili na ozemlju današnje RS in kar izkušajo novodemokratizirane dežele, je počasen prehod tako imenovane 'demokracije' v oblastno prerazdeljevanje moči, interesnih sfer ter blaginjskih virov, ki ga izvajajo politične in gospodarske elite.

¹⁷ Zanimivo je, da Bavčar in sodelavci v svoji analizi razmerja med kapitalom in delom v SFRJ vse-skozi vzpostavljajo jasno ločnico med Zvezo komunistov, birokratskim aparatom in tehnokracijo (Bavčar et al., 1985). S tehnokracijo je v analizi Bavčarja in sodelavcev mišljen menedžment, ki je, kar je značilno tudi za današnji čas, v konfliktu z nosilci politične moči. Se pa menedžment s politično močjo oplaja, kot se nosilci politične moči oplajajo z močjo kapitala. Potemtakem se v zadnjih 60 letih na Slovenskem ni spremenilo prav dosti, navkljub spremembi politične in gospodarske ureditve. Vsekakor je zanimiv tudi Bavčarjev humoren in ironičen položaj na osi med delom in kapitalom 25 let pozneje.

Morebiti bomo morali misel na 'demokracijo' kot princip urejanja družbenih zadev pozabiti in upati zgolj na to, da bomo ohranili nekaj osnovnih ustavnih načel, ki bodo preprečevala političnim in gospodarskim elitam, da bi vladale docela oligarhično ter zasebniško, in da bodo elite prebivalstvu zagotavljale vsaj osnovno preživetveno raven, ki je v RS sorazmerno visoka. S tem se vračamo k minimalni opredelitvi demokracije, kot zgolj ustavne kategorije, s spremljajočim telesom človekovih pravic in svoboščin, kot jo je opredelil Habermas (1996).

Prepričan sam, da bi to Habermasu ne zadoščalo, vendar je ohranjanje utopičnosti nujno vsaj s stališča ohranjanja in vzdrževanja utopične točke približevanja. V kolikor se namreč odpovemo načelom, nam preostane zgolj pragmatizem, ki je utemeljen na principu moči.

LITERATURA

- Bavčar, Igor, Kirn, Srečo in Korsika, Bojan (1984): Kapital in delo v SFRJ. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Beck, Ulrich (2001): Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina.
- Bernik, Ivan (1990): Functions of egalitarianism in Yugoslav society. *Praxis International* 9 (4): 425–445.
- Bernik, Ivan, Malnar, Brina in Toš, Niko (1995): Protislovja instrumentalnega razumevanja demokracije. *Teorija in praksa* 32 (7–8): 574–589.
- Bernik, Ivan in Malnar, Brina (2002): Kulturna revolucija ali pragmatična prilagoditev? O nekaterih kulturnih predpostavkah za utrditev demokracije. V Niko Toš in Ivan Bernik (ur.), *Demokracija v Sloveniji: prvo desetletje*, 139–162. Ljubljana: FDV, IDV-CJMMK.
- Bernik, Ivan in Malnar, Brina (2008): Notions of distributive justice and attitudes to the state's role in post-socialist societies. V Mauricio Bach in Anton Sterbling (ur.), *Soziale Ungleichheit in der erweiterten Europaeischen Union*, 115–133. Hamburg: Kramer.
- Collier, Paul (1998): Social Capital and Poverty. Social Capital Initiative Working Paper No. 4. Washington: World Bank.
- Dragoš, Srečo (2009): Gospodarska recesija in realnost. Ljubljana, rokopis.
- Fink-Hafner, Danica (1998): (Pre)oblikovanje policy omrežij v kontekstu demokratičnega prehoda – slovenski primer. *Teorija in praksa* 35 (5): 830–849.
- Filipović, Maša, Mandič, Srna in Boškić, Ružica (2005): Social Quality in Slovenia: Emergent Individual Risks and Dissapearing Fora to Discuss Them. *European Journal of Social Quality* 5 (1–2): 216–230.
- Flere, Sergej, Lavrič, Miran (2005): Social inequality and educational expansion in Slovenia. *Educational Studies* 31 (4): 449–464.
- Grafenauer, Bogo (1970): Gospodarski obrat kmetije. V Pavle Blaznik et al. (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev – Zgodovina agrarnih panog*, 619–651. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- Habermas, Juergen (1996): *Between Facts and Norms*. Cambridge: Polity Press.
- Hlebec, Valentina in Kogovšek, Tina (2003): Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave* 19 (43): 103–125.
- Iglič, Hajdeja (2004a): Tri ravni socialnega kapitala v Sloveniji. V Ivan Bernik in Brina Malnar (ur.), *S Slovenkami in Slovenci na štiri oči*, 155–174. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK.
- Iglič, Hajdeja (2004b): Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave* 20 (46–47): 149–175.
- Inglehart, Roman (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Jaklič, Marko in Zagoršek, Hugo (2002): From Strengths to Weaknesses: Historical Development of Shadow Economy and its Impact on National Competitiveness. V Muris Čičić in Nenad Brkić (ur.), *Transition in Central and Eastern Europe – Challenges of 21st century*, 301–308. ICES 2002 Conference Proceedings. Sarajevo: University of Sarajevo, Faculty of Economics.
- Jaklič, Marko in Hribernik, Aljaž (2009): Slovenija: izziv 'omogočujočega' razvoja. Ljubljana, 10. april, rokopis, besedilo bo objavljeno v eni od publikacij SAZU.
- Jaklič, Marko, Zagoršek, Hugo in Hribernik, Aljaž (2009): Slovenian Evolutionary Business System Dynamics. V Peer Hull Kristensen in Kari Lilja (ur.), *New Modes of Globalizing: Experimentalist Forms of Economic Organization and Enabling Welfare Institutions – Lessons from the Nordic Countries and Slovenia*, 239–295. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- Jaklič, Marko (2009): Poslovno okolje podjetja. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, rokopis prenovljenega učbenika.
- Kaase, Max in Newton, Kenneth (1999): Zaupanje v vlado. Ljubljana: Liberalna akademija in Znanstvena knjižnica FDV.
- Kramberger, Anton (1999): Vpliv družine na izobrazbene dosežke potomcev v Sloveniji. V Srna Mandič (ur.), *Kakovost življenja, stanja in spremembe*, 93–124. Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede.
- Makarovič, Jan (1982): Dogmatizam i društvena kriza. *Sociologija* 24 (2–3): 307–312.
- O'Donnell, Guillermo (1998): Horizontal Accountability in New Democracies. *Journal of Democracy* 9 (3): 112–126.
- Novak, Mojca (1991): Zamudniški vzorci industrializacije: Slovenija na obrobju Evrope. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Poročilo o razvoju 2009* (2009): Uredila Rotija Kmet Zupančič. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
- Putnam, Robert (1995): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6 (1): 65–87.
- Quality of Life in Europe: First European Quality of Life Survey* (2004). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Dostopno preko <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eqls/2003/eqls.htm>, 5. 9. 2009.

- Schneider, Friedrich (2006): Shadow Economies and Corruption all over the World: What do we really know? Working Paper 0617. Linz: Johannes Kepler University of Linz, Department of Economics.
- Schneider, Friedrich (2007): Shadow Economies and Corruption in Transition Countries: Some Preliminary Findings. Dostopno preko <http://www.econ.jku.at/Schneider>, 3. 9. 2009.
- Second European Quality of Life Survey: Overview* (2009): Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Dostopno preko <http://www.eurofound.europa.eu/areas/qualityoflife/eqls/eqls2007/results.htm>, 5. 9. 2009.
- Socialni razgledi 2006* (2006): Uredila Jana Javornik. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
- Socialni razgledi 2008* (2009): Uredili Matjaž Hanžek et al., Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
- Šorn, Jože (1984): Začetki industrije na Slovenskem. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- Štebe, Janez (2000): Zadovoljstvo z demokracijo v Sloveniji. Deset let pozneje. Teorija in praksa 37 (5): 864-883.
- Tomšič, Matevž in Vehovar, Urban (2009): Quality of Governance and the Reform Objectives in EU Countries. 59th Political Studies Association Annual Conference Challenges for Democracy in a Global Era, 7-9 April 2009. Dostopno preko <http://www.psa.ac.uk/2009/pps/Tomsic.pdf>, 5. 9. 2009.
- Trbanc, Martina (1992): Različni socialno-blaginjnski sistemi in trendi v socialnih politikah. Družboslovne razprave 10 (14): 94-108.
- Trbanc, Martina (2007): Poti mladih v zaposlitev: primerjava Slovenije z drugimi državami EU. V Anton Kramberger in Samo Pavlin (ur.), Zaposljivost v Sloveniji, 38-63. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vehovar, Urban (1991): H koncu egalitarnega sindroma. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vilfan, Sergij (1961): Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana: Slovenska matica.
- World Development Report 2002* (2002): Washington: The World Bank. Dostopno preko: <http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTRESEARCH/EXTWDRS/0,,contentMDK:20227703~pagePK:478093~piPK:477627~theSitePK:477624,00.html>, 6. 9. 2009.
- World Development Report 2006* (2006): Washington: The World Bank. /kot zgoraj/
- World Development Report 2009* (2009): Washington: The World Bank. /kot zgoraj/
- Županov, Josip (1970): Egalitarizam i industrializam. Sociologija 12 (1): 5-45.